

“ТАРИХИ РАШИДИЙ”ДА АБДУРАҲМОН ЖОМИЙ ТАВСИФИ ВА ИРФОН ТАЛҚИНИ

Каромат Тошхўжаевна МУЛЛАХЎЖАЕВА

Доцент, филология фанлари номзоди

Ўзбек адабиёти тарихи ва фольклор кафедраси

Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети

Тошкент, Ўзбекистон

ОПИСАНИЕ ЛИЧНОСТИ АБДУРАХМАНА ДЖАМИ И ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ИРФАНА (ДУХОВНОГО ПРОСВЕЩЕНИЯ) В «ИСТОРИИ РАШИДИ»

Каромат Ташходжаевна МУЛЛАХОДЖАЕВА

Доцент, кандидат филологических наук

Кафедра истории узбекской литературы и фольклора

Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы

им. Алишера Навои

Ташкент, Узбекистан

DESCRIPTION OF THE PERSONALITY OF ABDURAHMAN JAMI AND INTERPRETATION OF IRFAN (SPIRITUAL ENLIGHTENMENT) IN “HISTORY OF RASHIDI”

Karomat Tashkhodjayevna MULLAKHODJAEVA

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,

Faculty of History of Uzbek Literature and Folklore

Alisher Navoi Tashkent State Uzbek Language and Literature University

Tashkent, Uzbekistan kmullahodjayeva@gmail.com

UDC (УЎК, УДК): 82(091)

For citation (иктибос келтириш учун, для цитирования):

Муллахўжаева К. Т. “Тарихи Рашидий”да Абдурахмон Жомий тавсифи ва ирфон талқини. // Ўзбекистонда хорижий тиллар. — 2021. — № 4 (39). — Б. 122-131. <https://doi.org/10.36078/1633775581>

Received: June 26, 2021

Accepted: August 17, 2021

Published: August 20, 2021

Copyright © 2021 by author(s) and Scientific Research Publishing Inc.

Аннотация. Шарқ маданияти тадрижий тақомилини ўрганишда тарихий асарларнинг ўрни жуда муҳим. Бу туркум асарларда муайян мамлакат ёки минтақада рўй берган муҳим тарихий воқеалар – ижтимоий-сиёсий ҳаёт, жангу жадаллар, ҳукмдорларнинг ҳаёт йўли бевосита шу ерда яшайётган халқнинг ҳаёти, маданияти билан боғлаб тасвирланади. Бундай асарларда мамлакатнинг маънавий-маърифий ва маданий ҳаётида ўрин тутган йирик сиймолар – шахслар ҳаёти ҳақида маълумотлар муайян қимматга эга. Мазкур мақолада ўрганилаётган “Тарихий Рашидий” асарида унинг муаллифи Муҳаммад Ҳайдар мирзо қаламга олган давр маданий-маърифий ҳаётига оид воқеалар анча батафсил ва кизиқарли ифода этилганлиги жиҳатидан ҳам эътиборни тортади. Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” асарида таъсирланган, унга эргашган Муҳаммад Ҳайдар мирзонинг “Тарихи Рашидий” асари XV аср охири XVI аср бошларида Хуросон ва Мовароуннаҳрда фаолият кўрсатган кўплаб шоир ва маданият арбобларининг ҳаёт йўлини аниқлашда муҳим

This work is licensed under the Creative Commons Attribution International License (CC BY 4.0).
<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

Open Access

манба бўлиб хизмат қилиши мумкин. Жумладан, асарда Абдурахмон Жомий ҳақидаги маълумотлар анча изчил ва батафсил қаламга олинганки, ундаги маълумотлар шоир биографиясини тиклашда муҳим ҳисса бўлиб қўшилиши мумкин. Мақола муаллифи ана шу давр маданий ҳаётини мутафаккир шоир Абдурахмон Жомий ҳаётига оид муҳим воқеалар тафсилотига уйғунлаштириб тасвирланиши билан боғлиқ масалаларни тадқиқ этган.

Калит сўзлар: тарихий асар; муаллиф позицияси; маърифий ва маданий ҳаёт тасвири; Жомийга оид маълумотлар; тарихий шахс ва бадий талкин.

Аннотация. Роль исторических произведений в изучении постепенного развития восточной культуры очень важна. В произведениях данной категории изображаются важные исторические события, происходившие в той или иной стране или регионе — общественно-политическая жизнь, войны, образ жизни правителей, напрямую связанные с жизнью и культурой проживающих здесь людей. В таких произведениях определенную ценность имеет информация о жизни великих деятелей — личностей, принимавших участие в духовной, просветительской и культурной жизни страны. Произведение “История Рашиди”, изучаемое в данной статье, привлекательно тем, что события, связанные с культурно-просветительской жизнью периода, написанные ее автором Мухаммадом Хайдаром мирзо, описаны более подробно и интересно. Созданная под влиянием “Бобур-наме” Захириддина Мухаммада Бабур, “История Рашиди” Мухаммада Хайдара мирзо может служить важным источником, определяющим образ жизни многих поэтов и культурных деятелей, которые работали в Хорасане и Мовароуннахре в конце XV и начале XVI века. В частности, информация об Абдурахмоне Джами написана очень последовательно и подробно, что может служить важным вкладом в восстановление биографии поэта. Автор статьи исследует вопросы, связанные с описанием культурной жизни данного периода в соответствии с подробностями важных событий в жизни поэта и мыслителя Абдурахмана Джами.

Ключевые слова: историческое произведение; позиция автора; изображение культурной жизни и просвещения; сведения о Джами; историческая личность и художественная интерпретация.

Abstract. In the history of Eastern culture, historical works hold a special place. This series of works depicts significant historical events that occurred in a specific country or region, such as socio-political life, wars, rulers' lifestyles, and other topics that are intimately tied to the lives and cultures of the people who live there. Information on the lives of prominent figures in the country's spiritual, intellectual, and cultural life has a special worth in such works. In the article "Historical Rashidi" studied in this article, it is noteworthy that the events related to the cultural and educational life of the period, written by its author Muhammad Haydar Mirzo, are described in more detail and interestingly. Muhammad Haydar Mirza's "History of Rashidi" was influenced by Zahiriddin Muhammad Babur's "Boburnoma", it can be used to determine the lives of numerous poets and cultural figures who lived in Khorasan and Movarounnahr in the late fifteenth and early sixteenth century. The information on Abdurahman Jami, in particular, is written in a consistent and precise manner, which could be a valuable

contribution to the restoration of the poet's history. The author of the article has studied the topics related to the description of this period's cultural life by the details of important events in the life of the thinker and poet Abdurahman Jami.

Keywords: historical work; author's position; depiction of cultural life and enlightenment; information about Jami; historical personality and artistic interpretation.

Кириш. Минтақамизда яратилган кўплаб тарихий асарлар миллатнинг ҳаёт йўли, унинг бошидан ўтган яхши-ёмон кунлари ҳақида сўзлайди. Албатта, кўп ҳолларда бу туркум асарлар муайян ҳукмдор ёки сулолалар тарихига бағишланади. Ҳукмдорнинг ҳаёт йўли, олиб борган курашлари — жангу жадаллар, амалга оширган буюк ва эзгу ишлари мадҳ йўли билан ўз талқинини топади. Масалан, Амир Темур ҳаётига бағишланган темурномалар, зафарномалар шулар жумласидандир. Бироқ бундай китобларда улуғ саркарданинг аъмоли билан бирга у яшаган муҳит, у зафарлар қучган ўлканинг тасвири, одамларининг тутуми, ижтимоий-сиёсий муҳит ва адабий ҳаёт ҳақидаги маълумотлар ҳам тасвирга олинганки, улар, айниқса, замонлар ўтиб алоҳида эътиборни талаб қила бошлайди, қимматли маълумотлар манбаига айланди. Тадқиқотчилар улуғ саркарда, раҳнамо ёки ҳукмдор билан бирга унинг борлигини — бирбутунлигини таъминлаб турган ҳаётга, давр кишиларига, маданият ва маърифатнинг ўрнига эътибор бера бошлайдилар. Ўтмишни тасаввур этиш учун асар бағишланган шахс муҳим восита бўлиб қолади. Чунки у зотнинг ўз халқига — қора черикдан тортиб вазиру вазаросигача муносабати асарда акс этади. Илм-маърифат аҳли, маданият аҳли тасвири, уларга муносабат ҳукмдорнинг мақомини, даврнинг муайян манзарасини тасаввур этишга кенг йўл очади.

XV–XVI асрлар арабий, форсий ва туркий тилларда тарихий асарлар битиш анъанаси Марказий Осиёда юқори даражага кўтарилган давр бўлди. Шу жиҳатдан олиб қараганда, ушбу мақолада ўрганилаётган “Тарихи Рашидий” асари ҳам бир қарашда муайян шахсга бағишлангандек тасаввур уйғотса-да, аслида, муаллиф, ўша шахснинг фониди кўплаб тарихий сиймолар: сиёсат арбоблари, шайху уламолар, шоиру фузалолар ва албатта ўша давр ижтимоий-сиёсий ҳаёти, муайян даражада халқнинг ҳаёти тасвирини ҳам талқин этади.

“Тарихи Рашидий” асари муаллифи Муҳаммад Ҳайдар мирзо (1499–1533) Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг яқин қариндоши эди. Бу қариндошлик ҳақида муаллифнинг ўзи шундай ёзади: “Мўғулистон хони Эсан давлат бегимнинг катта қизи Меҳр Нигорхоним бўлиб, уни Султон Аҳмад мирзога беришган. Ундан кичиги Қутлуғ Нигорхонимни Умаршайх мирзога беришган, ундан Заҳириддин Муҳаммад Бобур подшоҳ ва Хонзодабегим туғилган. Юнусхоннинг қизларидан учинчиси Хўб Нигорхонимни отамга беришган. У менинг онам бўлади” (6, 183–184). Отасидан жуда эрта ажраган Муҳаммад Ҳайдар мирзо Бобур ҳузурига келади. Бу воқеа тафсилотларини ҳаяжон билан ёзар экан, Бобурнинг уни ўзининг яқин инсони сифатида меҳр-муҳаббат билан қабул қилганини, унга мудом оталарча ғамхўрлик қилганини эътироф этади. Бу воқеа ҳақида “Бобурнома” муаллифининг ҳам ёзганлари бор: “... Ўғул Ҳайдар мирзо эди. Отасини ўзбек ўлтургандин сўнг келиб, менинг мулозиматимда уч-тўрт йил бўлди, сўнгра ижозат тилаб, Кошғарга хон (Султон Саидхон. — К.М.) қошига борди” (2, 39).

Муҳаммад Ҳайдар мирзо Заҳириддин Муҳаммад Бобурни ўзига идеал деб билган, унга эргашган, ундан кўп нарсаларни ўрганган, Бобурнинг “Бобурнома” асаридан таъсирланиб “Тарихи Рашидий”ни ёзган. “Тарихи Рашидий”ни Бобурнинг “Бобурнома”си билан қиёслашга бу ўринда зарурат йўқ. Ҳар бир ижодкор ўз истеъдоди, билими ва ҳаётий тажрибасига асосланиб ижод қилади. Бобур асари — мемуар асар. Эсдаликлар. Унда тарихий воқеалар муҳим ўрин тутса-да, асар марказида Бобурнинг ўзи туради, ҳар бир воқеага кўп жиҳатдан унинг дахли борлигини, Бобур руҳий оламини чуқур ҳис қилиб ўқиймиз “Бобурнома”ни. Муҳаммад Ҳайдар мирзонинг асари ўз номи билан ҳам тарихий асарлигини далолатлайди. Бу ҳақда адабиётшунослар В. Раҳмон ва Я. Эгамова шундай ёзадилар: “Бобурнома” тарихий асардан кўра, эсдаликлар деб аташга муносиброқ туйилса, “Тарихи Рашидий”да, аксинча, мемуар асарга нисбатан тарихийлик устунлик қилади” (6, 27). Чиндан, бу асарда тарихий воқелик тасвири анча устун. Унда теурий, бобурий, шайбоний, мўғул хонлари, қозоқ хонлари ва сафавийлар шажаралари муайян боғлиқликда, тарихий воқеалар уйғунлигида тасвирлаб берилган. Айни пайтда бу сулолар ичидан энг машҳур зотларнинг ҳаётига, аъмолига махсус эътибор қаратилган. Ана шундай сиймолардан бири Мавлоно Абдураҳмон Жомий эди.

Асосий қисм. Тарихий асарда воқеаликни давр маърифий-маданий ҳаётдан, адабий муҳитдан ажратиш тасвирлаш мумкин эмас. Бундай асарда замоннинг улуғ кишилари, йирик шахслар, уларнинг фаолияти оид маълумотлар тасвирга олинаётган воқеликни жонлантиришга, китобхонни воқеалар ичига олиб киришга, айни пайтда, китобхонга билим ва маърифат беришга кўмаклашади. Жумладан, “Тарихий Рашидий”ни туркий тилга таржима қилган уйғур олими Муҳаммаднинг Абдулғафур ўғли Ниёзий бу асарнинг мазкур жиҳатлари хусусида шундай дейди: “Бу шундай китобки, унинг ҳақиқийлиги ва тарбиявийлиги фақир ва бойлар учун зарур ҳамда жуда фойдалидир. Ундаги фикрлар ва панд-насихатлар иззат-хурматли кишилардан ибрат олишга ва огоҳ бўлишга ундайди...” (6, 5).

Бундай иззат-хурматли кишилар сирасига маънавияти бой ҳукмдорлардан ташқари, шайхларни, олим ва фозил кишиларни, адабиёт ва санъат аҳлини киритиш мумкин. Асарда бундай инсонлар ҳақида сўзлаш, берилаётган маълумотларнинг тўлақонли ва қизиқарли ёки жозиб бўлиши асар муаллифининг билими, дунёқараши ва истеъдодига боғлиқ. Шу жиҳатдан олиб қараганда, “Тарихи Рашидий” муаллифи фактик материалларни китобхонга тақдим этишда маърифий-маданий ва адабий манбалардан жуда унумли ва яхши фойдаланган. Жумладан, ушбу асарнинг вужудга келишида Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва унинг “Бобурнома” асарини алоҳида эътироф этиш зарур. Асарни ўқиш жараёнида Муҳаммад Ҳайдар мирзо саркарда, замон воқеаларини таҳлилий баён қила олган тарихчигина эмас, балки адабиёт ва санъатни, ислом ва тасаввуф илмини яхши билган нозикфаҳм инсон қиёфасида гавдаланади. “Ҳайдар мирзо маданий-адабий муҳит миқёсини кенгроқ қамраб олганидек, диний-тасаввуфий арбоблар ижодига ҳам катта ўрин ажратади. “Тарихи Рашидий”даги шоир, олим, рассом, хаттот ва фузалоларнинг исм-исм кўрсатилгани ва ҳар бири ҳақидаги маълумотларнинг аниқлиги, муҳимлиги кишини ҳайратга солади. Бу ўринда ушбу маълумотларнинг кўплиги, хилма-хиллиги, мукммаллиги жиҳатидан “Тарихи Рашидий” “Бобурнома” билан бемалол беллашади” (6, 38).

Муҳаммад Ҳайдар мирзо асар воқеаларини Туғлуқ Темурхон давридан бошлашни мақсад қилиб олганлигининг уч сабабини санаб ўтар экан, улардан бири — мўғул хонларидан Туғлуқ Темурхоннинг биринчи бўлиб ислом йўлига кирганлиги — бундай бахтга мушарраф бўлганлиги деб кўрсатади. Шунга боғлиқ ҳолда асарда кўплаб шайхлар, тариқат аҳли — сўфийлар, ориф зотлар, олимлар, санъат ва маданият аҳли ҳақида, уларнинг аъмоли хусусида сўз боради.

Мамлакатнинг қиёфасини наинки тинчлик, балки уруш пайтлари ҳам бундай сиймоларсиз, уларнинг фаолиятсиз тасаввур этиб бўлмайди. Булар — Нажмиддин Кубро, Баҳоуддин Нақшбанд, Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор, уларнинг муридлари...

Ана шундай зотлардан бири — Мавлоно Абдурахмон Жомийдир. Абдурахмон Жомий (1414–1492) ушбу асар муаллифининг яқин ўтмишдаги замондоши. Муҳаммад Ҳайдар мирзо Жомийнинг мақомини унинг асарлари ва муридларининг фаолияти орқали идрок этган инсон эди. У яшаган замон учун Жомийдек шахс юксак бир идеал бўлган. Асарда унинг ўзи ҳам, таъриф-тавсиф этилган кишилар ҳам Абдурахмон Жомий номини тез-тез тилга оладилар, ўғитларини тақдим қиладилар. Бу даврда яратилган деярли барча тазкира ва тарихий асарларда Жомий улуг бир сиймо бўлиб гавдаланарди. Жумладан, Заҳириддин Муҳаммад Бобур “Бобурнома”да Жомий ҳақида гапириб, “.. дунёвий ва диний илмларда у замонда унинг даражасидаги киши йўқ эди. Шеърини ҳам маълумдир. Муллонинг камолот даражаси шундай олийдирки, уни таърифлашга эҳтиёж йўқ” (6, 137), — деб ёзганди.

“Тарихий Рашидий”да Жомий шахсига, унинг асарларига, ўғитларига кўп бор мурожаат қилинган. Муаллиф Жомийга бевосита ёхуд билвосита эътиборни қаратади.

Султон Саидхон ҳукмдорлигининг дастлабки йиллари унинг ҳаётида рўй берган қийинчиликлар ва бахтсизликлар борасида гапириб муаллиф Абдурахмон Жомийнинг “Силсилат уз-заҳаб” асаридан “Ҳазрат вожиб ул-вужуд даргоҳининг яқин дўсти Мусо алайҳиссалом ҳақидаги ҳикоя”ни келтирди. Абдурахмон Жомийни “жаҳон элининг фаҳри, мусулмон динининг нури шайх ул-ислом” деб таърифлайди. “Ҳазрати Ҳокими Мутлақ ва Малик ул-мулк (Аллох) ўз фақир бандаларидан бирортасига улуглик тожини кийгиштишни маъқул топса ва бандаларининг тенглари ичидан энг муносибини ўз инояти тўни бирла сарафроз қилишни истаса, аввал уни роса синовларга солади, бошига мислсиз азоб-уқубатларни ёғдиради. Яратганнинг ажиб донолиги мана шунда кўринадики, у ўша бандасини шу тахлит фақир мискинлар аҳволи билан таништиради, бандаси ожизлар ҳолига раҳм-шафқат кўзи билан қарасин деб, салтанати ва динни ақл-фаросати ва зукколиги билан тартибда тутсин деб, бўлажак ишлардан уни воқиф этади” (6, 255). “Силсилат уз-заҳаб”дан келтирилган ушбу ҳикоя, аввало, Султон Саидхоннинг қийинчиликларни енгиб ўтишини изоҳлашга муҳим восита бўлган...

Одатда, тарихий асарларда муайян ҳукмдор ҳақида сўз кетганда, унинг мамлакатдаги эътиборли шахслар тилга олинади. “Тарихи Рашидий”да муаллиф жумладан, “... қиличининг зарби ва узоқ йиллар қатъиятли кураши билан ўттиз етти йил Ҳирот тахтида бутун Хуросонга мустақил подшоҳлик қилган” (6, 274) Султон Хусайн мирзо ҳақида фахр билан гапирар экан, унинг замонасида фаолият олиб борган олиму фузалоларини, шоир ва муаммоғўйларни, хаттотлар, рассомлар, музаҳҳиблар ҳамда адабиёт ва санъат аҳлини таъриф-

тавсиф этади. Асарнинг айна шу ўрни “Бобурнома”ни ёдга солади. Бу таъриф-тавсифларда муаллиф Абдурахмон Жомийга алоҳида ўрин ажратган, унга оид маълумотларни кўпроқ беришга уринган. У: “Ана шу мутлақ улуғ Аллоҳ таолонинг назари тушган буюк зотларнинг аҳволини баён қилиш туфайли бу хокисорнинг ихлоси устига уларнинг шарофатидан бир нур тушиб, амал, мансаб арбобларининг тарихини ёзиш учун зоеъ қилган вақтимнинг ўрнини босолса ажаб эмас” (6, 274), — деб ёзади.

Абдурахмон Жомийни муаллиф: “Султон Ҳусайн мирзо замонида яшаган авлиёи бузургвор, муршиди олий зотлар орасида ҳаммадан улуғи, ислом дунёсининг нури шайх ул-ислом” (6, 274) деб таърифлайди. Ўтиборни тортадиган жиҳат, муаллиф Мавлоно Жомийнинг тариқат йўлидаги раҳнамо муршидлари — Саъдиддин Кошғарий, Мавлоно Низомиддин Хомуш, Хожа Алоуддин Аттор, Хожа Баҳоуддин Нақшбанд ҳақида ҳам маълумот беради ва китобхон матн зимнида бу таъриф-тавсифлар ҳазрат Жомий шахси билан уйғунлашиб кетганини ҳис қилиши мумкин.

Шунингдек, Ҳайдар мирзо Мавлоно Жомий ҳаётидаги қизиқ ва ибратли воқеаларни ҳикоя қилади, асарларининг муайян қисмини санаб ўтади. Баъзан унинг ўз асари — “Нафоҳот ул-унс”га, бу асарга Мавлоно Абдулғафур Лорий томонидан битилган шарҳга мурожаат қилади. (6, 276; 6, 279). Абдурахмон Жомийнинг ҳаётига оид, хусусан, тариқат билан боғлиқ масалалардаги айрим фактлар ушбу асарда ҳам қайд этилган. Жумладан, “Мавлоно Абдурахмон Жомий Мавлоно Саъдиддиндан (Саъдуддин Кошғарий назарда тутилмоқда. — К. М.) кейин Хожа Убайдуллоҳ ҳазратларига қўл берган экан, бу унинг кўплаб асарларида айтилган” (6, 278). Муаллиф Жомийнинг “Нафоҳот ул-унс”да Хожа Убайдуллоҳ ҳақида айтган фикрларини ҳам келтириб ўтадики, булар Муҳаммад Ҳайдар мирзонинг Жомий ижодини яхшигина ўрганганидан далолат беради. Умуман олганда, мана шу давр кишиларининг мутафаккир ва шоир Жомий асарларидан бохабар эканликларини кўрсатади.

Яна, Жомий ҳақида замонасининг бошқа улуғ кишилари, жумладан, Хожа Хованд Маҳмуд номи билан танилган Ҳазрати Маҳдуми Нуро — Хожа Шаҳобиддин Маҳмуддан (асарда қисқа қилиб Маҳдуми Нуро деб аталган) эшитганларини ҳам баён қилади. Масалан, Хожа Нуродан муаллиф Мавлоно Абдурахмон Жомий ҳазрати Хожа Убайдуллоҳ ҳузурларига қўл бериш учун келганда унга кўйидаги матлаъ билан бошланадиган ғазални ўқиб берганини айтади:

Кексайган юзларимни итинг изига сурай,

Оптоқ сочларим билан бўсагангни сунурай (6, 279).

Хожа Эшон Убайдуллоҳ ҳам Ҳазрат Мавлоно Абдурахмон Жомийни кадрлар эди, — деб ёзади Муҳаммад Ҳайдар мирзо. “Ҳазрат Мавлоно ёшлик пайтида илм эгаллашга роса ружуъ қўйган ва шу даражага эришган эдики, Шоҳрух мирзо замонасида Мовароуннаҳр ва Хуросонда бешта энг улуғ уламо бор эди, уларни “Хамсаи мустажир” (беш бузруквор) деб аташарди. Булардан биринчиси — Абдурахмон Жомий; иккинчиси — Мавлоно Довуд Ҳисорий; учинчиси — Мавлоно Шайх Ҳусайн Муҳтасиб; тўртинчиси — Мавлоно Шамсиддин Баҳрободий; бешинчиси — Мавлоно Бурҳониддин эди” (6, 279).

Абдурахмон Жомийнинг Мавлоно Саъдуддин Кошғарий билан мулоқотлари, у зотга мурид тушиб, хизматига кириши, пирининг руҳсати билан муқаддас сафарга — Ҳаж зиёратига бориши ҳақидаги маълумотларни ҳам ўқиймиз асарда. Жомий шеърларига, ижодига

мурожаат Мирзо Ҳайдарнинг ўзида ҳам ижодкорлик қобилияти борлигини кўрсатади.

Асарда Абдурахмон Жомийнинг икки марта Ҳазрат эшон Хожа Аҳрорни зиёрат қилиш учун Моварауннаҳрга келганлиги ҳақидаги маълумотлар ҳам зикр этилган. Абдурахмон Жомий, у зотнинг ҳаёт йўли, пирлари, ўзининг тариқатдаги мақоми, шогирдлари, шу жумладан, мавлоно Лорий билан мулоқотлари, асарлари ва жамиятдаги тафаккури баланд инсонларнинг у зотга муносабати ва бошқа кўплаб масалалар “Тарихи Рашидий”да бошқа асарларга нисбатан кенгрок ва батафсилроқ берилган. Жомий ҳақидаги мана бу фикрлар эътиборни тортади: “Мавлоно ўз сулукларини ниҳоятда махфий тутар эдики, шу жиҳатдан мурид олмоқни истамаган. Умрининг охирида у: “Улуғларнинг нисбатлари бизга омонат эди, пинҳон сақламоқ учун бу ишни қилмадим. Аммо охири маълум бўлдики, яхши иш қилмаган эканман. Сўфийлар силсиласини узвий давом эттиришим керак экан”, деган” (6, 281). Муаллиф айтган ушбу фикр Жомийнинг бугунги кунда тариқатдаги пирлик мақоми ва даражаси билан боғлиқ қарашларга ойдинлик киритишга ёрдам бериши мумкин. Кўпчиликка маълум, шу кунгача Жомийнинг Навоий билан муносабатлари ҳақида сўз кетганда, айрим олимлар Навоий Жомийга мурид тушган, ундан қўл олган, деган фикрни айтса (Е. Бертельс ва унинг фикрини тўғри деб билганлар), иккинчи гуруҳ бу фикрнинг асосга эга эмаслигини, улар орасидаги пир-муридлик муносабатлари муайян тариқатнинг расм-русумлари доирасида амалга ошмаганлигини таъкидлайдилар. Жомийнинг ўз иқрорига суянса, иккинчи гуруҳ олимлар фикри ҳақиқатга айланади. Бироқ ушбу фикрларни аниқлигини асослаш учун ҳали жиддий тадқиқотларни давом эттириш зарур.

Асарда Ҳусайн Бойқаро мирзо замонда яшаб, ижод қилган шоирлар зикрини ҳам ҳазрат Жомийдан бошлайди муаллиф. Муҳаммад Ҳайдар мирзо олимлар ва авлиёлар сафида тилга олиб ўтган ҳазрат Жомийнинг муборак номи билан олимлар ва шоирлар фаслини бошлашни истаганини ва бу жуда ўринли бўлишини таъкидлайди. “Ҳақиқат шуки, қаерда олимлар ва етук инсонлар ҳақида гап кетса, унинг номини қайта-қайта тилга олиш, сўзни у билан бошлаб, у билан тугатиш ҳамиша кўнгилларга хуш ёқади” (6, 289), деб ёзади Муҳаммад Ҳайдар мирзо. Шунингдек, Жомийнинг шеърляти, уларга хос бадият масалалари ҳақидаги айрим фикрлари китобхоннинг Жомийни яқинроқдан танишига имкон беради.

Абдурахмон Жомий ижодига бунча эътибор, аввало, Жомийнинг ўз даврида Хуросонда ва Моварауннаҳрда (ҳам) тутган мавқеи — фаолияти ва ижодий мероси билан боғлиқ бўлса, иккинчи тарафдан муаллифнинг Жомий ижодига муҳаббати билан изоҳланади. Булардан ташқари, Мирзо Ҳайдарга жуда яқин яна икки зотнинг асарларида, хотираларида Абдурахмон Жомийнинг номи, аъмоли қаламга олинган, ҳаёт йўли ибрат қилиб кўрсатилган. Бу икки инсон — муаллифнинг кекса замондошлари Мавлоно Муҳаммад Қози ва шайх Хожа Нуро. Уларнинг фаолияти Султон Саидхон фаолияти, умуман, тақдиридаги ўрни билан боғлиқ ҳолда бериларкан, муаллиф ўзига боғлиқ ҳолда кечган айрим воқеаларда ҳам уларнинг ўрнини кўрсатиб беради. Англашиладики, Муҳаммад Қози ҳам, шайх Хожа Нуро ҳам маърифатга интилган, ўзгаларга маърифат етказишни истайдиган зотлардан эди. Айниқса, Хожа Нуронинг саховати, футуввати муаллифни кўп бор ҳайратга солган. Шайх Хожа Нуронинг фаолиятида, ҳаракатларида муаллиф Абдурахмон Жомий фикрлари

билан уйғунлик топади. Унинг Жомийга, унинг асарларига муносабатини кўрсатади.

Асарга ушбу икки зотнинг рисоалари ҳамда Хожа Нуро туфайли Абдурахмон Жомийнинг бир рисоласи ҳам киритилган. Бу рисоалар улар илмининг салмоғини ҳам кўрсата олади.

Мавлоно Муҳаммад Қози рисоласида ҳукмдорга ўғитлар берилади. Муаллиф унинг мазкур ўғитларини китобхонга тақдим этишдан олдин Муҳаммад Қозининг ҳаёти, устозлари ҳақида сўзлайди, унинг Хуросонга кетиб, таҳсил олганини эслайди. Жумладан, “Тарихий Рашидий”даги: “Сўфийлар орасида шундай гап юради: “Хуросон ҳавоси пирдан олинадиган тарбиянинг ярмини беради. Қолган ярмини Мавлоно Абдурахмон Жомий беради. Шундай қилиб, Хуросонда суфийлик мақомига тўла эришмоқ мумкин... Мавлоно Муҳаммад Хуросонда олти ой бўлди ва доимо Мавлоно Абдурахмон Жомий билан суҳбат қилур эди...” (6,) деган фикрлар Абдурахмон Жомий ҳузурига талпинаётган инсонлар, шу жумладан, Мавлоно Муҳаммад Қози ҳақидаги тасаввурларнинг шаклланишига кўмак беради.

Абдурахмон Жомийга тегишли маълумотлар Ҳазрат Хожа Нуро билан боғлиқ саҳифаларда ҳам ўз ифодасини топган.

“Тарихи Рашидий”да Хожа Нуро ҳақидаги воқеалар баёни, асосан, Хоннинг (Султон Саидхоннинг) у зотга қўл бериши, яъни мурид тушиши воқеалари муносабати билан бошланади. Унинг исми Шаҳобиддин Маҳмуд, эхтиром юзасидан Хожа Хованд Маҳмуд номи билан танилган. Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор унга бахт-иқбол тилаб шу исмни кўйган. Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор оталарининг исми Маҳмуд, боболарининг исми Шаҳобиддин эди.

Шаҳобиддин Маҳмуд — Ҳазрат Хожа Нуро ўз даврининг улуғларидан, тақводор ва илмли инсон эди. У Эшон Убайдуллоҳ Аҳрорнинг набираси, Хожа Муҳаммад Абдуллоҳнинг ўғли эди. Фарғона вилоятида вафот этган. Тошкентга олиб келиб дафн этилган. У тиббий илмларни ўзлаштирган, тиббий амалиётни Шероздаги дор уш-шифода ўтаган. Румда таҳсил олади, Мисрга боради, хаж зиёратини амалга оширади. Ҳиндистон, Гужарат, Кобул, Самарқанд, Кошғар ва бошқа ерларда ҳам бўлган. Ҳазрат Хожа Нуронинг ўзи Мирзо Ҳайдарга: “Мен Хуросонга бордим. Ҳазрат шайх ул-ислом, башариятнинг фахр-ифтихори Мавлоно Абдурахмон Жомий мени ўз ҳовлисига туширди. Хизматида бўлиб, қатор рисоаларини ўқиб чиқдим”, деб айтган экан (6, 551). Фақир банда бу сўзлардан англадимки, Махдуми Нуро Абдурахмон Жомийдан ҳам таълим олган экан (6, 551).

Абдурахмон Жомий ҳузурда кечган воқеалар тафсилотини “Тарихи Рашидий” асари муаллифига сўзлаб берган Хожа Нуро Абдурахмон Жомий вафотидан кейин унинг ёстиғи остидан қоралама рисоаларини топган экан. Улардан бирини оққа кўчириб, 1531 йили Мирзо Ҳайдар Янги Ҳисорга борганида унга беради. У эса ушбу рисолаи ўз асарига — “Тарихи Рашидий”га киритади. Асарга “Абдурахмон Жомий рисоласи” номи билан киритилган бу матнда Абдурахмон Жомий “Ло илаҳа иллаллоҳ, Муҳаммадун Расулulloҳ” калимаси, яъни шаҳодат калимасини ирфоний-бадий йўлда шарҳлаб берган. Насрий ва шеърий йўлда битилган ушбу шаҳодат калимаси билан номланган рисолаи Абдурахмон Жомий ўлими арафасида битгани эҳтимолдан узоқ эмас. “Бу улуғ калима йигирма тўрт ҳарфдур. Ундаги ҳарфлар сони бир кеча-кундуз соатларининг сонига мос

келади. Бу калимадаги ҳар бир ҳарфнинг хосияти ва баракоти беҳисобдир...” (6, 553). Шу биргина рисоланинг ўзи ҳам Жомий маърифати ҳақида муайян тасаввур беради. Бироқ Мирзо Ҳайдар ўз асарида ушбу рисоладан кейин яна бир рисола — Хожа Нуронинг рисоласини келтирадики, гўё у Жомий рисоласини мазмун ва мантиқан давом эттиради.

Хожа Нуро рисоласида Пайғамбар с.а.в., мўминлар амири имом Хусайн, Баҳоуддин Нақшбанд, Фаридуддин Аттор, Мавлоно Жалолиддин Румий каби зотлар қаторида Жомийнинг фикрларини ҳамда шеърий мисраларини келтиради. Кўринадики, Хожа Нуро Жомий шахсига, фаолиятига алоҳида эътибор берган, меросини яхши ўрганган.

Муаллиф “Хожа Нуронинг кароматлари” бобида у зотнинг “саодатманд мактуби”ни келтиради. Бу мактубда Хожа Нуро дарвешлик ҳақида гапиради ва ўз фикрларини асослаш учун Абдурахмон Жомий фикрларига мурожаат қилади ва ушбу фикрлари Жомий вафотидан сўнг унинг ёстиғи остидан топиб олган қоралама эканлигини эътироф этади. Унда инсоннинг Аллоҳга мурожаати моҳиятан тўрт асосга эга эканлиги хусусидаги Жомий фикрлари баён қилинган. Инсон, имон ва исломнинг мазмун-моҳиятини ўзида мужассамлаштирган бу манбада айtilган фикрларни Хожа Нуро давом эттиришга, такомиллаштиришга ҳаракат қилган. Кўринадики, Хожа Нуро Абдурахмон Жомийнинг орифлик сифатларига жуда кўп эътибор берган.

Хулоса. “Тарихи Рашидий” XV–XVI асрлардаги ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаёт ҳақида маълумот берувчи муҳим манбалардан. Унинг бу даврда битилган бошқа тарихий асарлардан фарқи, муаллиф воқеалар баёни давомида бир қанча сулолалар — теурий, бобурий, шайбоний, мўғул хонлари, қозоқ хонлари ва сафавийлар шажараларини муайян боғлиқликда, тарихий воқеалар уйғунлигида тасвирлашга муваффақ бўлади. Албатта, бу сулоларга мансуб машхур кишиларнинг ҳаёт йўли ва фаолиятини тасвирлайди. Бу ўз-ўзидан давр маданий ҳаёти ва маърифий масалаларни таҳлил қилишга имкон беради. Шоир бу масалаларга тарихий асар контекстида ёндашади — замоннинг етук сиймолари таъриф-тавсифи, уларга алоқадор воқеалар тасвирига махсус ўрин ажратади. Мовароуннаҳр ва Хуросон ҳаёти, маданий муҳити тасвирга олинганда кўп масалалар Абдурахмон Жомий шахси ва фаолияти атрофида жамлангандек тасаввур уйғотади. Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор Валий, Шаҳобиддин Маҳмуд — Ҳазрат Хожа Нуро, Мавлоно Муҳаммад Қози каби зотларнинг фаолияти, муҳим ишлари ва мавқеи қайсидир жиҳатлари билан Абдурахмон Жомийга туташ ҳолда тасвирланади, талкин этилади. Бундай ёндашув асарнинг қизиқарли ва ўқишли бўлишини ҳам таъминлаган. Айни пайтда, муаллиф қаламга олган замон ва маконнинг маънавий ҳаёти ҳақида муайян тасаввур ҳосил қилади. Абдурахмон Жомий шахсига алоқадор тафсилотларнинг асардаги кўп ўринлардан жой олиши, биринчидан, ушбу зотнинг Мовароуннаҳр ва Хуросон маданий-маърифий ҳаётида тутган ўрнини кўрсатса, иккинчидан, асар муаллифи — Муҳаммад Ҳайдар мирзонинг билими, диди ва савиясини ҳам кўрсатади.

Ушбу масалани ўрганиш бундан йирикроқ ва жиддийроқ тадқиқотларни талаб этади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Абдурахмон Ҷомӣ. Осор. Ҷилди сеюм. — Душанбе: нашриёти “Адиб”. — 288 с.
2. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. — Тошкент: “Шарқ” НМАК бош таҳририяти, 2002. — 335 б.
3. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. — Тошкент: “O‘qituvchi” НМИУ, 2008. — 335 б.
4. Мавлоно Муҳаммад Қози. Ҳукмдорга ўғитлар. — Тошкент: “Шарқ” НМАК бош таҳририяти, 199. — 32 б.
5. Мирзо Муҳаммад Ҳайдар Аёзий. Тарихи Рашидий. — Тошкент: “O‘ZBEKISTON”, 2011. — 704 б.
6. Муҳаммад Ҳайдар мирзо. Тарихи Рашидий. — Тошкент: “Шарқ” НМАК бош таҳририяти, 2002. — 719 б.

Referens

1. Abdurahmon Jomi. *Osor. Jildi seyum*, Dushanbe: Adib, 288 p.
2. Zahiriddin Muhammad Bobur. *Boburnoma*, Tashkent: Sharq NMAK bosh tahririjati, 2002, 335 p.
3. Zahiriddin Muhammad Bobur. *Boburnoma*, Tashkent: O‘qituvchi NMIU, 2008, 335 p.
4. Mavlono Muhammad Qozi. *Hukmdorga ugiltar* (Turn to the ruler), Tashkent: Sharq NMAK bosh tahririyati, 199, 32 p.
5. Mirzo Muhammad Haydar Ayozy. *Tarihi Rashidij* (History of Rashidi), Tashkent: O‘zbekiston, 2011, 704 p.
6. Muhammad Haydar mirzo. *Tarihi Rashidy* (History of Rashidi), Tashkent: Sharq NMAK bosh tahririjati, 2002, 719 p.